

БИТВА ПІД ФОРНОВО (1495) У СВІДЧЕННЯХ ОЧЕВИДЦІВ ТА ВІЗУАЛЬНІЙ НАРАЦІЇ

Володимир Гуцул

Battle of Fornovo (1495) in the accounts of eyewitnesses and visual narrative

Volodymyr Hutsul

The article aims to compare visual and narrative reports of the battle of Fornovo (1495), the first encounter of the Italian Wars (1494-1559), and to reflect on the possibility of "credible" or "authentic" reconstruction of a battle action by visual sources. For this purpose, we have selected two important texts – "combat reports" of direct participants of the battle, including the one of a French writer and diplomat Philippe de Commynes, and the other, made by surgeon general of Venetian army Alessandro Benedetti. An anonymous engraving "the Battle of Fornovo" printed on two sheets circa 1495 represents visual sources. Close analysis of both texts and the engraving shows not only a widespread compliance in general battle accounts, but all finest details of the narrations as well. Contemporary texts and artefacts confirm the accuracy of the depiction of arms, armour, and battle clothes, military strategy and practices. Most interesting thing lies in the special mention of stradiotes – the Greek and Balkan light mounted mercenary troops on Venetian service, which has striking analogies with the panel "Battle of Orsha" (circa 1525-1530) from the National Museum in Warsaw, Poland. As it appears, the anonymous master of "the Battle of Fornovo" created the clear and readable visual military report. Despite all shortcomings of the genre, these conclusions seem to be clear. From the chaos of details the anonymous engraver, using unpretentious figurative techniques, scrupulously built a connected, structured, verified and humorous story about the clash of the Italian and French troops in the Taro River valley which took place on July 6, 1495. The visual story in every detail coincides with the accounts of the battle participants. From visual historical source, one should not expect more.

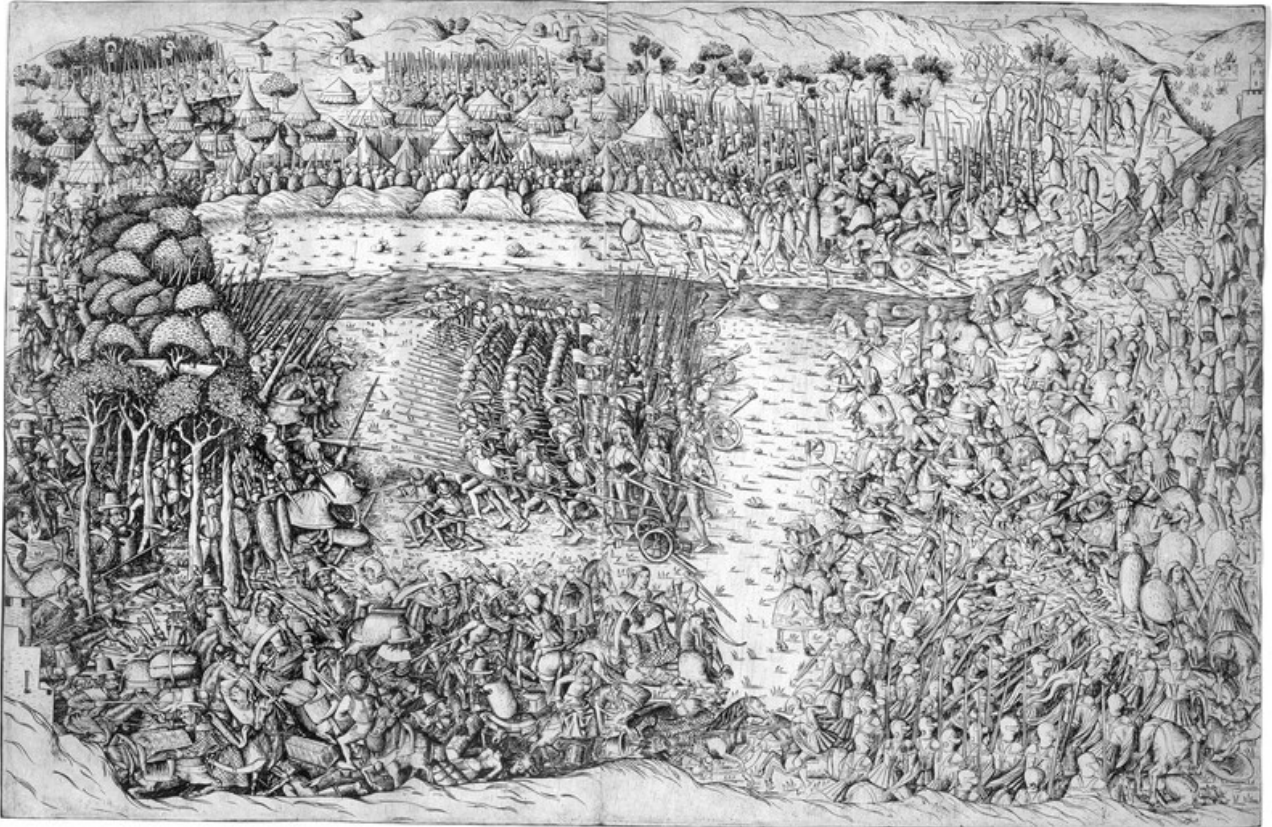
Key words: battle, Fornovo, engraving, Italian wars.

Боротьба Габсбургів та Валуа, двох найпотужніших монархічних династій в латинській Європі ранньомодерного часу, за впливи на Апеннінському півострові, котру прийнято позначати в історіографії терміном *Італійські війни* (1494-1559), була чи не першим в історії Європи «глобальним конфліктом», що став своєрідною лабораторією мілітарних технологій і плавильним котлом воєнних культур різних народів. Саме цей конфлікт є одним з маркерів початку модерної доби в західноєвропейській історії.

Безумовно, «перший глобальний конфлікт» потужно впливав на еліти Західного світу та їх воєнну культуру. Рицарі у сяючій броні з'явилися на цих війнах в апофеозі своєї слави і на піку бойової ефективності. Покоління європейського нобілітету кінця XV - першої третини XVI ст. породило останніх ентузіастів, котрі сповідували рицарські ідеали і практикували на війні рицарську мілітарну технологію. Саме Італійські війни служили тією сценою де такі культурні пріоритети можна було продемонструвати якнайефектніше. Яскравим прикладом цьому служить кар'єра сеньйора Баярда. Але цей останній спалах рицарської моди повністю і безповоротно вигорів на момент закінчення конфлікту мирним договором в Като-Камбрезі

1559 р. - воєнні реалії та економічна ситуація на європейському Заході уже не сприяли ні армованій рицарській кінноті ні турнірним інспіраціям у тактиці. Щоправда такий стан речей мало стосувався орієнтальної периферії західного світу – в державах Ягеллонів рицарська мілітарна технологія успішно консервувалася і трансформувалася – триумфи «крилатих» гусарів протягом XVII ст. є красномовним підтвердженням ефективності таранного бою в ранньомодерний час.

В культурному плані Італійські війни покликали до життя два надзвичайно важливі для

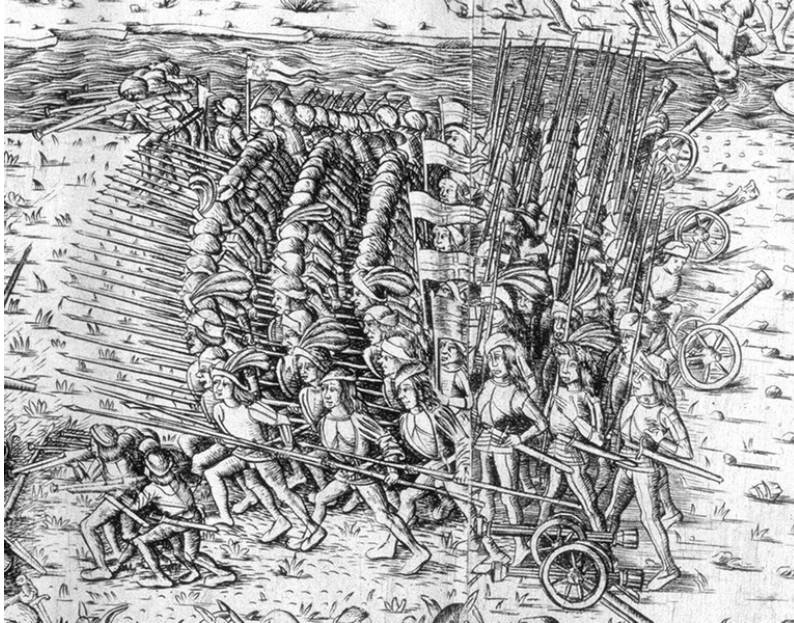


Іл. 1. The Battle of Fornovo, woodcut, end of 15th century, National Gallery of Arts, Washington (DC), Rosenwald Collection, N 1952.8.5

воєнної історії культурні тренди. По перше, прислужилися до розвитку воєнної мемуаристики і біографістики. Деякі з цих текстів, такі як мемуари Філіпа де Комміна і Блеза де Монлюка, або життєпис доброго рицаря» П'єра де Террайля сеньйора Баярда, авторства його зброєносця Жака де Малля, мають безсумнівну літературну вартість, а тому перевидаються і перекладаються до сьогодні. По-друге, нечувані і небачені раніше «битви титанів» спричинили бурхливий розвиток великоформатної баталістики, котра все більше віддалялася від мистецьких канонів і символіки доби середньовіччя у бік візуального репортажу і аналітичної нарації.

Перша велике зіткнення Італійських воєн – битва під Форново (6 липня 1495 р.) викликало живий інтерес сучасників і порівняно скоро привернуло увагу теоретиків воєнної справи, причому також з досить віддалених теренів. Так, непересічно точний опис битви знаходиться у трактаті «Книги гетьманські» польського шляхтича Станіслава Сарніцького (Sarnicki 2015, р. 330-335). До нас дійшли мемуари двох учасників битви, що перебували по обидвох боках «лінії фронту» – французького вельможі і дипломата рицарського звання Філіпа де Комміна та венеційського лікаря Алессандро Бенедетті, де вони подають докладний звіт про пережите та побачене на полі бою.

Невдовзі по битві в таборі переможців був виготовлений дереворит, (Іл. 1) котрий поряд із килимом із Байє та «Битвою під Сан-Романо» є одним із найяскравіших прикладів «історичної баталістики» в західноєвропейському образотворчому мистецтві. До нашого часу дійшов лише один відбиток, що зберігається у Національній галереї мистецтв у Вашингтоні. Джон Хейл слушно відмітив унікальну і зрештою єдину, як для французького культурного простору к. XV ст., «спробу спорядити автентичний візуальний документ мілітарної акції» і визнав її загалом успішною. «Дереворит дає уявлення про битву і певною мірою дозволяє відчувати її як реальну подію» (Hale 1990, p. 260-261).



Іл. 1а. The Battle of Fornovo (фрагмент)

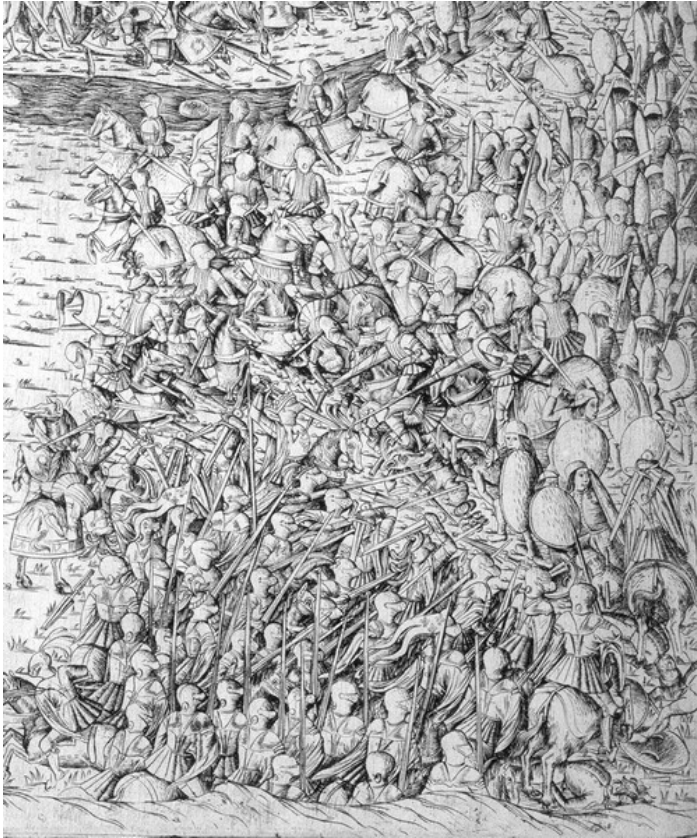
Цю масштабну композицію анонімний французький автор побудував на кількох принципах, котрі витікали один з одного і дали потужний імпульс руху ренесансового батального жанру в «документальний» бік. Це, по-перше, виразний потяг до репортажу і нарації – композиція читається, як зв'язний звіт. По-друге, ретельна робота з дрібними деталями – саме вони роблять візуальну розповідь читабельною, більше того, барвисті фрагменти із спогадів Комміна і Бенедетті, включно з рицарськими клейнодами, «страшними» шаблями стратіотів та «товстими списками»

італійських рицарів, відображені в композиції, про це мова піде далі. По-третє, очевидна повага до рицарської корпоративної етики, де звитяга цінувалася більше королівського маєстату – французький монарх Карл VIII зображений у гущі битви в обладунку і з мечем у руці як рівний серед рівних. І, по-четверте, обережне, добре темпероване ставлення до тріумфальної символіки і глорифікації начальства – крім як короною на голові, Карл VIII ніяк не вирізняється з поміж своїх товаришів зброї.

Девід Поттер зауважив, посилаючись на думку Філіпа Бенедікта:

«Дереворит, друкований одразу по битві, склав на свій час чи не єдине виключення з французької консервативної баталістичної традиції сконцентрованої навколо ілюстрування манускриптів мініатюрними зображеннями. Дереворит охоплює битву як цілість у новий, а не традиційний спосіб, пропонуючи переконливий візуальний коментар до події, передаючи сум'яття і небезпеку збройного зіткнення... Він демонструє поширену традицію тричленної фіксації битви: детальний передній план (штурм французького табору та різня, вчинена стратіотами); середній план із зіткненням кавалерії та піхоти; та вписану у пейзаж на задньому плані переправу через річку.» (Potter 2008, p. 298-299)

Основна задача нашої роботи полягає у тому, аби порівняти свідчення двох очевидців битви під Форново із візуальною нарацією про неї і, таким чином, поміркувати про можливість «вірогідного» чи «автентичного» відтворення битової акції зображальними засобами.

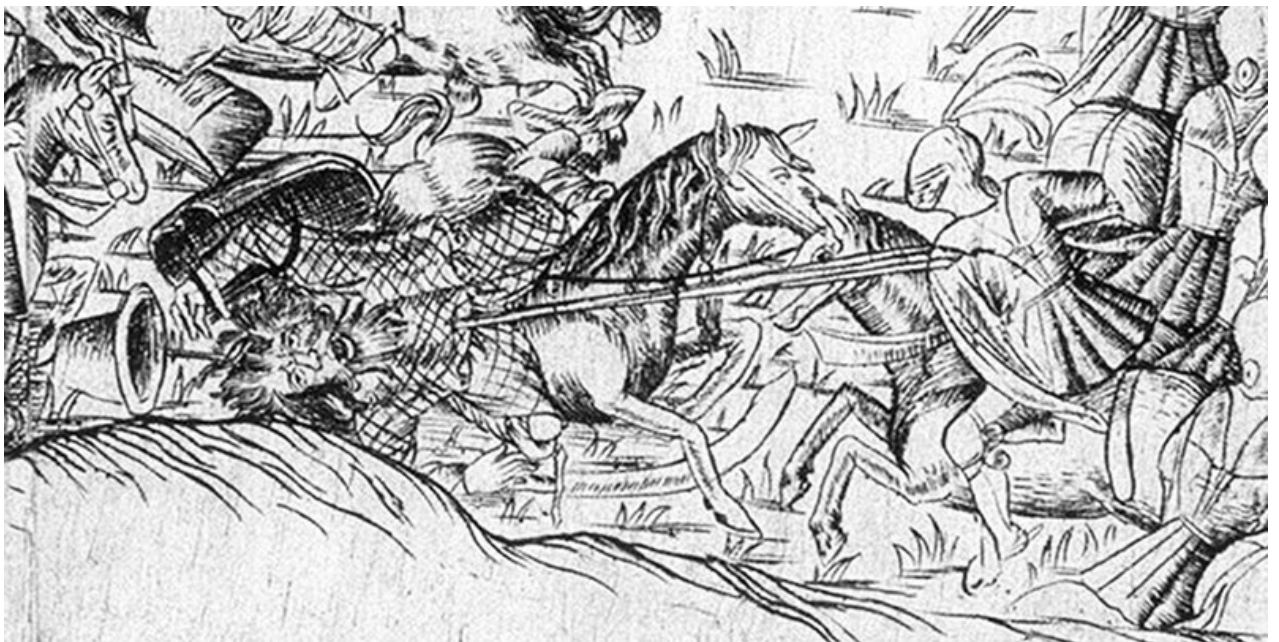


Іл. 1b. The Battle of Fornovo (фрагмент)

Битва, фактично, завершила похід Карла VIII за неаполітанською короною. Французи прагнули повернення до власного королівства, армія Венеційської ліги намагалася їм в тому завадити, тому заблокувала королю шлях через долину р. Таро, яку треба було подолати аби вийти на Ломбардську рівнину. Коли 5 липня 1495 р. французьке військо спустилося з гір, противники зішлися в околицях села Форново. Обидва війська розбили свої табори на правому березі ріки.

Вважається, що з королем було 10-11 тисяч війська, італійців біля 20 тисяч, три чверті з них складали венеційські контингенти, але навряд чи ця лічба відповідає реальному стану речей, оскільки логістичні труднощі пов'язані з пересуваннями таких мас війська через гористу місцевість в ті часи були б фатальними для його боєздатності, тому числа варто було б зменшити десь на половину. Це, як ми

побачимо далі, має своє підтвердження в повідомленнях про битву. Що французи, що італійські союзники у комплектації своїх армій поєднували середньовічні традиції з вимогами часу – феодальні бандерії, ордонансні роти і наймані компанії кондот'єрів які складалися із узвичаєних для середньовічного війська «списів» (невеликих військових колективів, які



Іл. 1с. The Battle of Fornovo (фрагмент)



Ил. 1d. The Battle of Fornovo (фрагмент)

утворювали важкоозброєні жандарми-копійники, оточені бійцями-сателітами: стрільцями, зброєносцями та легше озброєними вершниками), воювали поряд з швейцарськими, грецькими та балканськими найманими формаціями і вогнепальною піхотою, воєнні звичаї котрих на кінець XV ст. хоча і не виглядали вже ані ультрасучасними ані високотехнологічними, проте виявилися надзвичайно актуальними на ренесансовому Заході. Найбільш яскравою складовою італійського війська були п'ять тисяч стратіотів (за оцінками Комміна) – легкої кавалерія, котру венеційці набирали у своїх володіннях в Греції та на Балканах. В Італії ці «дикі вершники», котрі «воювали як турки» і брали за кожну відрубану ворожу голову по дукату, були відомі з 1470 рр., проте французи зіткнулися з ними вперше.

Як би там не було, чи не всі авторитетні фахівці, які взяли на себе труд писати про битву – від очевидців до

сучасних дослідників сходяться на тому, що основною ударною силою обох армій була рицарська кавалерія. У французів вона складала половину війська, яке перетнуло Альпи. Саме її зіткнення вирішили битву (Vale 1981, p. 128; Mallet 1974, p. 244-246).

Ранком 6 серпня 1495 р. Карл VIII перейшов на протилежний берег аби залишити між собою та противником ріку і вишикував своє військо у три традиційні похідні формації (авангард, центр та ар'єргард). Король разом із своєю охороною та штандартом знаходився в ар'єргарді, поблизу нього тримався і обоз з казково багатими трофеями. Основна задача, яка стояла перед французами, полягала в тому аби пробити собі шлях до відступу в північному напрямку, очікувалося, що основне бойове навантаження припаде на авангард. Тому половина усього війська була включена до нього: «350 жандармів, три тисячі швейцарців, артилерія і 300 лучників та 200 кінних арбалетників з королівської охорони.» (de Commynes 1903, p. 273) Італійський план полягав на атаці усього маршового порядку французького війська одночасно чотирьома окремими формаціями, три з котрих складала важка рицарська кіннота котра мусила перед тим форсувати ріку у трьох різних місцях. У випадку успіху до них мали приєднатися резервні підрозділи. Алессандро Бенедетті подає їх склад у вірогідній лічбі.

Уся сила була поділена на дев'ять ліній... план полягав у тому аби знесилити першу та середню лінію французів двома першими італійськими у рукопашному бою, не можна було забувати про задню формацію, для того командувач та його дядько разом з Рануччо Фарнезе мали б атакувати ворожий ар'єргард з обох сторін, і коли ця формація розсипалася б, втікачі звідти легко б навели безлад серед тих які були б спереду і тоді інші наші лінії, що мали триматися наготові одразу б виконали те що їм належить. Наша перша лінія складалася із шестисот легко озброєних греків під командою П'єтро Дуодо,

якому було наказано зайняти найвищу позицію на горі за ар'єргардом, напасти звідти і навести там безлад. Другу складали 510 італійських армованих вершників під Рануччо Фарнезе і Луїджі Авогадро, третю – фаланга піхоти числом чотири сотні з Джорліно з Равени та іншими начальниками. Звідси було недалеко від лінії командуючих, вони зайняли таку позицію, звідки могли дати підкріплення тим хто спереду якби ті завагалися. Граф Бернардіно Фортебраччо разом із Вінченцо Корзо, Роберто Строцці, Алессандро Бероальдо з Падуї, Якопо Саворнан з Удіне, шляхетний Луїджі Валарессо, Марко із Мартіненго і графи Брандоліні вели чотири загони де було 370 армованих вершників і їм теж було наказано атакувати останню лінію французів. Граф Каяццо Джованні Франческо разом з Галеаццо і Антоніо Марією Палавічіно, Аннібале Бентівольо з Болоньї і сином Галеотто делла Мірандоли дістали накази атакувати другу лінію французів з 580 армованими вершниками. Між цими двома лініями було розташовано дві тисячі піхоти. В шостій лінії стояли Аллесандро Коллеоні і Таддео далла Мотелла із 255 бійцями, вони повинні були пособляти кожному і всюди де б виникла потреба, тому зупинилися неподалік. За ними йшли достойники: граф Гамбари Джанфранческо, Карло Секко, Антоніо Піо, Джованні Ріва з Верони та інші з Ангіллари, шляхетний Джованні Граденіго, Лаццаро з Ріміні, П'єтро Чірегато, Туціо з Кіпру і Філіпо з Македонії з 465 армованими вершниками. Останній загін армованих вершників вів Карло де Піані ді Малето разом з Таліано з Карпі, Анджело з Сан- Анджело і Якопаччі з Венеції, їх було 280 коней, їм належало охороняти табір і з ними був Ніколо Саворнан, а з тим – тисяча піхотинців. Дев'яту лінію складали легко озброєні кіннотники, серед них були деякі озброєні скорпіонами, цих було усього чотириста і командував ними Джованні Грек та Сончіно Бенцоні. Схожим способом була встановлена артилерія (Benedetti 1967).

Привертають увагу скрупульозні та тверезі підрахунки очевидця чисельності італійського війська – він нарахував 3460 кавалеристів серед яких тисяча припадала на стратіотів та 3400 піхотинців, усього 6860 комбатантів, що радикально різниться від циклопічних цифр поданих авторами які описували битву з опосередкованих джерел.



Іл. 1е. The Battle of Fornovo (фрагмент)

Після того як французьке військо рушило маршем, формація «греків» - стратіотів, котру італійці на день раніше послали на лівий берег аби ті зайняли позицію на околичних пагорбах, рушила униз на ар'єргард, а по тому італійські баталії рицарської кінноти почали переходити ріку аби вступити в бій.

Проте план не повівся. Оскільки перед тим кілька днів йшов дощ, вода в ріці піднялася, з'явилися великі

хвилі, тому усім трьом формаціям важкої кінноти довелося переходити ріку в одному місці по черзі – поки Сансеверіно і міланці з сумнівним успіхом наступали на французький авангард



Іл. 2. *Falling Knight*, drawing, 1485, State Regional Archive in Presov.

через болотистий берег, кущі та ярки, Гонзага і Фортебраччо переправлялися через бурхливі води слідом за ними, що дало решті французького війська час приготуватися до відсічі. Стратіоти на легких конях, які перетнули ріку раніше на день першими встигли потурбувати авангард, проте потім зауважили колону з обозом і кинулися туди, за ними потягнулася і нечисленні італійські піхотинці, які були на французькому березі. Ані ті ані інші більше не брали участі в битві.

Після переправи баталії Гонзага та Фортебраччо «числом до 600 жандармів, які всі були в обладунках, з клейнодами і довгими списами у супроводі кінних арбалетників та стратіотів ... рушили легким галопом із списами в арретах (*gettent les lances en l'arrest*)» і ударили по французькому ар'єргарду. Атака була такою навалною, що французький король змушений був перервати посвячення в рицарі військової молоді і особисто

прийняти участь у *melee*. Власне це момент зображено на передньому плані згаданої вище композиції – там король б'ється як простий рицар і лише корона вирізняє його серед решти своїх.

Венеційці насправду билися із великою хоробрістю, а французи ще з більшою ретельністю, тому що великий страх опанував їх помислами і превелике число ворогів перестрашило їх. Воєначальник Франческо Гонзага вдіяв більше як боєць аніж як капітан: у першій атаці пробивши противнику груди списом і зломивши ворожий шик, далі бився люто своїм мечем, вчинивши серед ворожих порядків велику різанину, а потім повернувся до своїх людей змінити коня, котрий був поранений. Так само Родольфо, весь вкритий кров'ю, закріпив як кінних так і піших до бою, поминаючи їх давню хоробрість. Тому весь французький ар'єргард хитався в страху, французи та італійці приєднувалися до рукопашної, і в цьому хаосі вони так охоче орудували мечами що не було способу відрізнити хто перемагає, а хто програє (Benedetti 1967).

Сутичка справді мусила бути важкою, бо під Баярдом, котрий був в особистій охороні короля, загинуло кілька коней (de Malles 1878, р. 56). Проте італійці швидко виявилися в меншості, тим більше, що стратіоти, які шли за рицарями

«як тільки побачили, що наші мули і наші скрині мчать щодуху до нашого авангарду з іншим загоном стратіотів на хвості, одразу теж кинулися в погоню за обозом, залишивши своїх жандармів без прикриття; але, безумовно, якби вони кинули проти нас ще півтори тисячі цих своїх легких вершників з шаблями в руках, які є страшними мечами (*cymetaires au poing, qui sont terribles espées*), то нам через свою нечисленність не було б спасіння» (de Commynes 1903, р. 276).

Загибель Родольфо Гонзаги, котрий був відповідальний за комунікацію з резервами, позбавила італійців надії на підкріплення, і тому французька контратака з обох флангів ар'єргарду (в ній брав участь і Коммін) повністю вдалася.

У цьому замішанні Родольфо Гонзага, котрий достохвально бився у гущі ворогів, відкрив свій шолом і був тяжко поранений в обличчя і нагле впав. Кілька французів поборолو Рануччо [Фарнезе] після того, як він убив багатьох. Граф Бернардіно Фортебраччо, найревніший муж, незважаючи на те, що його компанія була розпорошена, атакував французьку баталію і найнесприятливішому місці, повністю усвідомлюючи небезпеку. Потому вороги, звівши свої фланги, оточили змішаних вояків, і так, б'ючися і раничи один одного, меншість була переможена і знищена більшістю. Деякі з них зав'язли в болоті і були там убиті, деякі, захищені берегом ріки відступили. Сам командуючий, коли шукав підкріплення для Валерессо, який так само жорстоко бився, був зненацька оточений кількома ворогами, які розбили йому шолом а потім і голову кількома ударами бойового молота від чого він упав з коня мертвий. (Benedetti 1967)

Баталія котрою командував Сансеверіно атакувала авангард, проте щастило їй ще менше, ніж рицарям Гонзаги та Фортебраччо. Як пише про це Коммін, «до бою справа не дійшла бо ледве зламавши списи італійці чогось злякалися і втекли, наші німці схопили 15 чи 20 з них за уздечки і вбили, інші пішли» (de Commynes 1903, p. 277). Бенедетті пояснив чому так сталося.

Баталія якою командував Джованні Франческо Каяццо розпорошилася злякавшись обстрілу а не від невдачі в бою. Тільки очільник та кілька його людей ревно вступили в битву, серед них був загиблий Джованні Піччініно, котрий пам'ятав про честь свого роду і Галассо Кореджіо, з усіх інших вершників загинуло лише чотирнадцять. Решта покидала свої списи та іншу зброю і звільнившись від такого ладунку, вони обернулися спинами і як вівці повтікали до Парми (Benedetti 1967).

Цьому були певні підстави: якщо вірити Комміну, то в французькому авангарді було не лише чимало лучників та арбалетників – і то певно кращих, з особистої гвардії короля, але й артилерія. Погоня за відступаючими італійськими рицарями відбувалася із звичною для середньовічної війни брутальністю.

«Нас супроводжували численні зброєносці та слуги і вони, оточивши італійських жандармів, багатьох перебили, оскільки всі були з сокирами, котрими рубали дерево для облаштування табору, і ними вони розбивали забрала арметів (armetz) і потужними ударами в голову вбивали їх, а інакше убити цих люде було важко настільки міцними були їх армети і я не бачив аби когось убили інакше ніж троє або четверо. Багато славних діянь було вчинено і довгими мечами, котрими були озброєні наші лучники та слуги» (de Commynes 1903, p. 278).

Проте Коммін згадує кілька випадків, коли переслідувачі і переслідувані, які «втікали з мечами в руках бо списи вони покидали», нагле мінялися місцями – достоту як французи та англійці після Пуатьє у розповідях Фруассара. Капітан королівської гвардії Жульєн Бурнель загинув від «смертельного удару одного італійця, який утівав, правда він був погано армований». Але в найбільшій небезпеці опинився король, котрий, коли почалося переслідування, залишився на місці

«...з такою слабою охороною, що коло нього був лише один покойовий ..., чоловік малий і погано озброєний, а інші від'їхали дещо на бік... Але вони вчасно прибули назад, коли побачили що на нього з покойовим напав невеликий загін розбитих жандармів, які їхали вздовж берега і побачили що з

ним немає його людей. У нашого сеньйора був найкращий кінь в світі, але він, рушивши з місця, почав захищатися, в цей момент наїхали його люди, які були поблизу і прогнали італійців» (de Commynes 1903, 279)

Комінн в цей час переслідував втікачів аж до їх табору, і його описи побитевних акцій вартують уваги як через цікаві деталі пов'язані з таранним боєм, так і для ілюстрації лабільності психічного стану у середньовічних комбатантів.

«Наш загін, який подався в погоню, добувся майже до межі їх табору з боку Форново і я не бачив аби комусь із наших було завдано хоча б одного удару з винятком Жульєна Бурнеля... І тоді всі ми зупинилися аби дати відпочити нашим коням, які порядно втомилися бо їхали поганою каменистою дорогою. Повз нас проїхала компанія італійських жандармів числом біля тридцяти, але ми нічого їм не зробили: невпевненість заволоділа нами... Як тільки наші коні трохи відпочили ми рушили швидкою рисою назад... але ледве від'їхавши... звеліли своїм зброєносцям зійти з коней і зібрати на полі списи, яких там було багато, особливо з товстими дерев'яними древками, які правда небагато вартували, оскільки були пустотілими всередині і важили не більше сулиці для метання (javeline), проте були пречудово розфарбовані... На шляху ми зіткнулися з італійськими піхотинцями, що перетинали поле, до того вони ховалися біля берега... декого з них ми вбили, інші втекли від нас за ріку, проте ми вирішили не захоплюватися переслідуванням. Поки ми билися було кілька разів чути крики «Згадайте Гіннегат!» - це битва яку програли при Людовіку XI римському королю – і заклики розграбувати їх табір, проте на цей раз ми нічого не добули і нікого не грабували (de Commynes 1903, р. 280-281).

Його іронія до пустих всередині, але розкішно декорованих списів, як і до всієї рицарської паради, очевидна, але, судячи з цитати, навіть вони були кращими ніж ті, що мали французи зранку. Брак у французьких рицарів добрих списів, придатних для ефективного таранного бою зауважив і Бенедетті:

Багато французів падало з сідла і гинуло в першому зіткненні через те, що в них були закороткі списи, і, таким чином, вони пропустили перший удар, проте оскільки французи краще пристосовані до меча, особливо до короткого, у тісній битві їм пішло краще. Багато хто вважає, що невеликий французький загін може розпорошити на відкритому просторі куди більше італійців, проте вузька місцевість не сприяла їм (Benedetti 1967).

Але найбільшого успіху в цій битві досягли стратіоти, які побили багато обозової прислуги, і дощенту розграбували французький табір. Їм досталася багата здобич:

В цій битві французи втратили табір з незліченним добром, де знайшлося багато золота та срібла. Дорогоцінне каміння, коралі, одяг, найрозкішніші меблі, розтягнули венеційські вояки і вся казкова здобич, котру побідоносний король тріумфально віз із Неаполітанського королівства у Францію була поділена між греками та італійською піхотою. Справді, фортуна цілого року не пережила небезпеки одного дня, і скільки тривав грабунок стільки на всі боки розліталася менш цінне добро, котре вояки ... презирливо покинули для слуг, таборової челяді і селян. Таким же чином королівський намет споряджений із усією можливою розкішшю та багатством дістався найостаннішим воякам. Одним словом вся здобич цього дня, котра коштувала двісті тисяч дукатів, була нечесливо поділена між грецькими найманцями (Benedetti 1967).

Серед усього цього рейваху Алессандро Бенедетті бачив «книгу в якій були вималювані оголені королівські коханки різного вигляду і віку, оскільки король закохувався до безтями в кожному місті і цю книгу возив за собою як сувенір» (Benedetti 1967).

Сучасні спеціалісти, домислюючись значення битви для воєнної історії, маркують її скоріше середньовічними аніж модерними концептами. Автор чи не першого воєнно-історичного дослідження Італійських війн, фахівець «клаузевітського» напрямку, Фредерік Тейлор визнав що перебіг битви і мотивації полководців кардинально розбігалися із засадами модерної стратегії.

Маркіз Мантуанський, який був відповідальним за операції італійської армії, міг одразу зупинити французів, заблокувавши гірські проходи в Апеннінах. Натомість, він дозволив їм вийти на відкриту рівнину і відпочити після важкого переходу через гори, лише після чого припустився детально спланованої, але неефективної атаки. Варто зауважити, що одним із його мотивів у зволіканні з нападом була шляхетна симпатія до противника у скрутному становищі (Taylor 1921, p. 14-15).

Мішель Маллет та Крістіан Шоу наголосили на тому, що оскільки обидві сторони, принаймні на офіційному рівні вважали себе переможцями, а разом з тим розуміли масштабність події, то зіткнення під Форново досить швидко почало міфологізуватися як архетип «нового типу» битви і нового типу війни, де масштаб бойових дій і, відповідно, втрат зріс багатократно. Свідчення учасників та сучасників, які не були присутні на полі бою різнилися сильно, останні відразу взялися описувати битву на спосіб «як би то мало бути», виопуклюючи роль артилерії та швейцарців (Mallet, Shaw 2012, p. 31). Натомість автентичні повідомлення про битву під Форново стосовно проблеми актуальності рицарської мілітарної



Іл. 3. *The Battle of Orsha, tempera on oak boards, 1525–1535. The National Museum in Warsaw, inventory no. MP 2575. Photo: Piotr Ligier, Museum Photo Studio*

технології на к. XV ст. диктують однозначний висновок найточніше сформульований Бертом С. Халлом у роботі присвяченій якраз новим мілітарним трендам ренесансової доби: «абсолютно нічого у битві при Форново не дає підстави стверджувати що ефективність важкої кінноти хилилася до занепаду» (Hall 1997, p. 166).

І справді, як впливає із повідомлень учасників, таранный бій був основною тактичною концепцією застосованою у бою (вираз Комміна «*les lances en l'arrest*», доводить це ясно), проте італійські жандарми на пересічній прибережній

місцевості, з розмоклим після дощів ґрунтом, не змогли розвинути достатньої швидкості і потужності для першого удару. Виглядає на те, що саме ландшафт і погодні умови, а не «порожні всередині списи» зіпсували таранну атаку і послужили основною причиною деморалізації більшості атакуючих. Тому французам, особливо тим, що були з королем у



Іл. 3а. The Battle of Orsha

ар'єргарді, досить легко вдалося перейти до таранної контратаки з обох флангів, як пише Коммін «ми завдали їм потужного удару і те що можна було наступати з двох боків, додало нам хоробрості». Свою роль зіграла і вправність французьких рицарів у поведженні із зброєю: для того аби у рукопашному бою вцілити в слабкі місця італійських обладунків, надійності яких дивувався Коммін, потрібна була неабияка

прецизійність удару. У французів вона була. Як згадує Алессандро Бенедетті, котрий особисто оглядав полеглих, чи не всі імениті італійські нобілі – з натури речей добре армовані – загинули від точного проникаючого удару в горло, що пробивав латні пластини. (Benedetti 1967)

Такий удар набирив достатньої потужності лише при застосуванні техніки кушування



Іл. 3б. The Battle of Orsha

спису або меча. Це наглядно довели експерименти Алана Вільямса і його колег: аби пробити ковану сталеву пластину міланської броні товщиною у 2 мм ударом списа або меча необхідна енергія біля 230 J, у випадку наявності гамбезону або іншого ватованого прикриття під латами - 280 J, тоді як сила людських м'язів може забезпечити енергію у 60-130 J. Кушування спису і застосування аррету збільшує енергію удару до 250-300 J. (Williams 2003, р. 945-947; Williams 2016, р. 1-14) З Томасом Арнольдом в цьому можна погодитися повністю – на таку летальну точність і то на повному скоку коня, були

здатні лише ті люди, що тренувалися від самого дитинства (Arnold 2001, р. 93). Малюнок пером з Прешовської гродської книги наглядно демонструє нам що такі точні удари дивували не лише венеційського лікаря (Іл. 2).

Як і в добу класичного середньовіччя всі переваги цих елітарних бійців могли звести нанівець особливості ландшафту, погодні умови і брак бойового запалу. Як і в давніші часи, саме через вологий і нерівний ґрунт і пересічний терен пролягла межа ефективності рицаря у сяючій броні. Симптоматично, що хрестоматійні рушійні сили «воєнних революцій»: артилерія та професійна наймана піхота, хоча і була широко представлена на полі бою, не відіграли помітної ролі у зіткненні, хіба що вплинули певною мірою на моральний стан тих італійських рицарів, що атакували авангард – принаймні, так вважав Алессандро Бенедетті.

Таким чином, з огляду на повідомлення учасників битви, напрошується однозначний висновок: у битві під Форново обидва противники з усією поважністю робили основну ставку на рицарські бойові практики, а перемога дісталася тій стороні яка змогла застосувати їх з більшою ефективністю. З огляду на політичну вагу конфлікту, яку повністю усвідомлювали всі його учасники, слід визнати, що традиційні рицарські концепції та практики збройного насильства на кінець XV ст. продовжували виступати важливим чинником у його вирішенні.

Не має підстав ані стверджувати ані заперечувати знайомство автора візуальної нарації з мемуарами Бенедетті та Комміна – зрештою, вони були публіковані далеко не одразу по битві. Проте одразу кидається в очі його добра поінформованість про учасників та перебіг цієї акції і то настільки, що мусимо поставити питання чи не маємо ми справу із повідомленням ще одного безпосереднього учасника?

Автор передає ешелоноване шиккування італійського війська та резерви що залишилися за рікою Таро, про які говорить Бенедетті. Склад французького авангарду на деревориті – швейцарці, артилерія, лучники на флангах майже повністю збігається із повідомленням де Комміна. Аркебузири, зображені попереду основної баталії авангарду, прояснюють питання чому і якого саме обстрілу злякалися рицарі Сансеверіно, котрі його атакували (Іл. 3).

Прикметно, що ладровані коні зображені лише в італійському війську, натомість і французькі і італійські рицарі закуті в суцільні білі тобто поліровані обладунки. Останні представляли собою адаптовані до індивідуальної анатомії власника комплекси кованих сталевих пластин. Спеціалісти вважають що на другу половину XV – першу третину XVI ст. припадає «золотий вік» рицарського латного гарнітуру. В цей час склалися два панівних стилів – так званий «німецький», для котрого були характерні ребристі поверхні і гранчасті форми та «італійський» з округлими формами та гладкими поверхнями – перший був ефективніший проти дистанційної зброї, другий краще захищав в рукопашній, від ударів клинкової зброї. Географічні конотації у назвах не конче позначали місце походження того чи іншого гарнітуру – в італійському чи німецькому стилі – залежно від бажання клієнта – працювали платнери по всій Європі. (Vale 1981, 105-112) Виразно помітно що аноніму йшлося про округлий італійський стиль. Він сумлінно відтворює надзвичайно важливу деталь рицарського спорядження, котра після своєї появи в к. XIV ст. революціонізувала техніку таранного бою кушованим списом. Це так званий *arrêt de cuirasse* відкидний гак, котрий кріпився з правого боку кіраси. Цей пристрій служив упором для древка списа, затиснутого під пахвою і опущеного горизонтально, він забезпечував зброї баланс, розвантажував комбатанту руку і полегшував процес прицілювання. (Vale 1981, 114-120; Williams, 2016, 2)

Італійські рицарі, як ті що наступають через ліс, так і ті що атакують ар'єргард, озброєні списками виразно товщими ніж їх французькі противники, більше того, в кількох місцях, де зображено зламані древка, митець ясно позначає порожнину в їх середині. Натомість французи рицарі «завзято орудують короткими мечами» – обидві деталі згадує Бенедетті. Судячи з повздовжнього ребра на широкому гранчастому клинку та виразного вістря це мечі

типу XV за класифікацією Еварта Окшотта популярна зброя в добу латного обладунку починаючи від кінця XIV ст. оскільки її застосування передбачало як потужний січний удар масивним клинком так і точний укол гранчастим вістрям. Трапляються і більш субтильні гранчасті мечі з скобами на ефесах близькі до типів XVIII a-d. – зброя пристосована перш за все для точних колокольних ударів в слабкі місця суцільного «білого обладунку». (Oakeshott 1994, 56-61; 67-72) В контексті зображення контратаки французького ар'єргарду, Анонім передав всю потужність таранного удару списом та його наслідки – прохромлені наскрізь коні та збиті із сідла або поранені вершники з уламками древків, що застрягли у вирізах кірас, намагаються покинути битву і знайти порятунок за рікою. В паніці деякі вершники безладно махають руками в повітрі, забуваючи про мечі які висіли у них на поясі. Загалом, у тому, що стосується рицарської зброї та її застосування, композиція не містить анахронізмів чи помітних розбіжностей з мілітарними реаліями 1495 р. (Іл. 04).

Але найоригінальнішим, а тому і найцікавішим сюжетом є детально виписані стратіоти. На момент створення пам'ятки південно-європейські найманці лише почали входити до іконографічного обігу в західному мистецтві – в основному як статисти у сюжетах про муки, або розп'яття Христа. Тому анонімному автору певно не було де шукати динамічних зображальних зразків, особливо що стосується мілітарного контексту.

Де Коммін бачив стратіотів у Венеції, незадовго до битви під Форново. Він описував їх таким чином:

«Стратіоти нагадують мусульманських вершників, одягнені і озброєні вони як турки, але не носять на голові тюрбанів, люди вони суворі і протягом усього року сплять на відкритому повітрі як і їх коні. Всі вони греки з тих місць, котрими володіють венеційці: одні з Наполі ді Романья в Мореї, інші з Албанії, з під Дураццо. У них добрі турецькі коні... Я бачив їх усіх, коли вони висадилися у Венеції і їм влаштували парад на острові де розташовано абатство Сан-Ніколо, їх було майже півтори тисячі... Люди вони хоробрі і битися з ними нелегко» (de Commynes 1903, 257).

При Форново вони справили неабияке враження не лише на нього але і на решту французів.

Маршал де Ж'є відправив сорок вершників до ворожого війська у розвідку, але вони були відкинуті стріляючими, котрі убили одного шляхтича по імені Ле Беф, відрізали йому голову, привязали до прапорця на списі і відвезли своєму провіднику аби дістати за неї дукат... Стратіоти гналися за нашими вершниками до місцеположення маршала, де стояли німці, убили трьох або чотирьох з них і захопили з собою їх голови бо такий у них звичай. Коли венеційці воювали з Мехметом Оттоманським ... то він не бажав брати полонених і давав дукат за голову противника і венеційці почали робити теж саме і думаю я, що цим вони хотіли наести страх на військо противника. Але стратіоти в свою чергу були сильно налякані артлерією, тому що коли вистрілили з фальконету і убили одного з їх коней то вони, не звиклі до таких справ, одразу відступили» (de Commynes 1903, 258).

Алессандро Бенедетті знав продовження цієї історії.

Звитяжні стратіоти, втішені першим зіткненням, настромили ворожі голови на свої легкі списи і таким чином вступили до табору, де їх вітали з великими почестями. Один з них, який не хотів бути поміченим в тому, що вертається з битви з пустими руками, по дорозі без милосердя відрубав голову якомусь священнику, вчинивши діяння, яке потім гірко оплакували, і з тим повернувся до своїх. (Benedetti 1967)

Анонімний дереворит подає і численні зображення стратіотів – грецької та балканської найманої кінноти, що перебувала на венеційській службі: цих «твердих мужів» з кошлатими бородами, довгим волоссям під високими циліндричними головними уборами, одягнених у ватовані бойові одяги, озброєних шаблями, списами і щитами характерної форми із виїмкою для упору списового древка. Їх достохвальні діяння займають передній план композиції. І до зображень цих треба поставитися поважно. Адже мова йде про перше іконографічне зображення стратіотів в акції. Ці попередники центральноєвропейської гусарії, зафіксовані джерелом, автор котрого хоча і підкупає скоріше безпосередністю аніж вправністю, проте виглядає вільним від декоративних стилізацій і мистецьких умовностей.

Важливо, що ця перша візуальна фіксація стратіотів, котрим навіть іронічний до збройного люду Франсуа Коммін не шкодував компліментів, містить зображення кушованих ними цілком на рицарський манер списів. Так само, варто найпильнішої уваги те, що корпус зображень цих «суворих мужів» створений в колі габсбурзького меценату протягом першої третини XVI ст., хоча і включає до їх лав і кінних лучників, регулярно повторює мотив кушування спису. На дереворитах літературної біографії Максиміліана Габсбурга «Weisskunig», створених у 1510-их рр. або у батальному малюнку Урса Графа від 1521 р., що традиційно пов'язується з битвою під Маріньяно, в таранний бій стратіоти йдуть без будь-якого металевого захисного обладунку, проте із затиснутими під пахвою довгими списами. Ідентичність візуального канону їх зображень із описом сучасних їм раців та гусарів – легкої кінноти котра на зламі XV – XVI ст. набула найширшого розповсюдження в державах Ягеллонів, і пряма подібність до численних зображень польсько-литовської гусарії на пам'ятці станкового живопису «*Битва під Оршею*» з Варшавського національного музею, дозволяє значно розширити в східному напрямку джерельну базу дослідження цього мілітарного тренду. Чи не першим, хто ототожнив стратіотів у під Форново із гусарами, був згаданий вище Станіслав Сарніцький. «W pierwszym hufie był hetman Wenet Petrus Dodus, przy niem lewis armatura Greków darskich usarskiem dziełem z szablami, tych było 600». (Sarnicki 2015, 331)

Ці «хоробрі люди» були відтворені невідомим митцем в невеликому числі за своїм звичним ділом: пограбуванням, на це раз французького табору - автор передав сюжет із знанням справи, відмітивши строкатий склад таборових мешканців, включно з жінками. Анонім відмінно знається на їх спорядженні. Помітні тарчі, циліндри, списи з прапорцями, «страшні шаблі», ватовані кафтани. І, хоч під Форново стратіоти поєднували воячку з грабунком, автор композиції чітко передав характерні бойові прийоми південноєвропейських найманців – напрочуд близькі до рицарських і відомих нам по Оршанській пам'ятці. Стратіоти, хоча і сильніше згинають ноги в колінах, сидячи на конях, проте вправно кушують списи і характерно замахуються шаблями, подібно тому як французи – мечем. В тіснєві сутички між таборовими конями та скринями помітний поєдинок стратіота та французького вояка одягнутого в бригадину. Останній, схопивши противника за плече, точно таким прийомом як бородатий оршанський гусар в зеленому, намагається встромити стратіоту в шию короткий меч або кинджал з дугоподібною хрестовиною. Бубни при сидлі стратіота із похиленим списом в руці, котрий в нижньому лівому куті деревориту виїжджає з-за фортечного муру, мають точну відповідність у спорядженні знатного оршанського гусара в підбитому горностаєм плащі, що переслідує московита з кушованим списом під пахвою. Варте уваги експресивно відтворене зіткнення між французьким жандармом та стратіотом – останній, пробитий кушованим списом, вилітає з сідла випускаючи із руки шаблю. Автор не забуває підкреслити як майорить у повітрі довге волосся та борода падаючого вершника. В схожих ракурсах зображені на «Битві під Оршею» численні московські жертви таранної атаки гусарських формацій.

Близькість мілітарних деталей обох пам'яток говорить не стільки про ймовірність прямих мистецьких запозичень, скільки про те, що використання схожої зброї диктувало схожі

прийоми і провокувало схожі ситуації, котрі автори візуальних репортажів старанно нотували. «Битва під Форново» цікава ще й тим, що подібно до «Битви під Оршею» презентує не лише намір засобом розбудованої візуальної композиції відтворити найману грецьку та балканську кавалерію як бойову формацію, але і точно передати її тактичні концепції, застосовані в певний час в певному місці.

Еразм Роттердамський свого часу устами колишнього найманця Трасімахуса, персонажа «Розмов за просто» так висловився про, котрі малюють по битві усю диспозицію, так ніби вони були всюди і бачили все:

«Там стояв такий ґвалт і переполох від шуму гармат, труб та бубнів, від того що коні ржуть, а люди – стріляють, що я ледве тямлю, де був сам і що робив, де вже мені знати про те, де були і що робили інші... На мою думку, всі вони свідомо брешуть. Я можу сказати тобі, що відбувалося в моєму власному наметі, але стосовно того, що діялося у битві, я не знаю нічого». (Hale 1990, 137)

Це, власне, найкращий коментар до питання про можливість «об'єктивної реконструкції» мілітарних подій доіндустріальної доби. Виглядає на те, що сучасний дослідник так само не має чітких критеріїв для того аби сортувати документальну баталістику на «вірогідну» і «невірогідну» оскільки на питання як має виглядати і чому відповідати «досконалий візуальний документ» годі шукати однозначної відповіді. Так, наш анонім випустив з поля зору героїчну сутичку самотнього Карла VIII з відступаючими італійськими рицарями, brutальне переслідування переможених, подвиги шотландських лучників озброєних «довгими мечами». Але треба визнати що Анонім створив ретельний візуальний воєнний репортаж. З хаосу деталей, скрупульозно зафіксованих невибагливими зображальними прийомами, перед нами постає зв'язна, структурована, вивірена і дотепна розповідь про зіткнення італійських та французьких військ в долині р. Таро 6 серпня 1495 р. Мусимо визнати, що ця розповідь у дрібних деталях співпадає із повідомленнями учасників битви. А більшого від зображального історичного джерела годі очікувати.

References

- ARNOLD, T. F., 2001, *Renaissance at War*. London: Cassell & Co.
- BENEDETTI, A., 1967, *Diari de Bello Carolino (Diary of the Caroline War)*. [online,]. Available from: // <http://deremilitari.org/2013/04/alessandro-beneditti-the-battle-of-fornovo-1495/> [Accessed on 6. 09. 2017]
- COMMYNES, P. de, 1903, *Mémoires, Tome II, 1477-1498*. Paris: Alphonse Picard et Fils.
- HALL, B. S., 1997, *Weapons and Warfare in Renaissance Europe. Gunpowder, Technology and Tactics*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- HALE, J. R., 1990, *Artists and Warfare in the Renaissance*. New Haven & London: Yale University Press.
- MALLES, J. de, 1878, *Trés joyeuse, plaisante et récréative histoire du gentil seigneur de Bayart compose par le Loyal Serviteur*. Paris: publiée par M. J. Roman.
- MALLET, M., 1974, *Mersenaries and Their Masters. Warfare in Renaissance Italy*. London: The Bodley Head.
- MALLET, M. & SHAW, C., 2012, *The Italian Wars 1494 – 1559. War State and Society in Early Modern Europe*. London: Pearson.
- OAKESHOTT, E. R., 1994, *The Sword in the Age of Chivalry*. Woodbridge: The Boydell Press.
- POTTER, D., 2008, *Renaissance France at War. Armies, Culture and Society, c. 1480-1560*. Woodbridge: The Boydell Press.
- SARNICKI, S., 2015, *Księgi Hetmańskie*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagellonica”.

- TAYLOR, F. L., 1921, *The Art of War in Italy 1494-1529*. Cambridge: the University Press.
- VALE, M., 1981, *War and Chivalry. Warfare and Aristocratic Culture in England, France and Burgundy at the End of Middle Ages*. – Athens: The University of Georgia Press.
- WILLIAMS, A., 2003, *The Knight and the Blast Furnace. A History of the Metallurgy of Armour in the Middle Ages & the Early Modern Period*. Leiden & Boston: Brill.
- WILLIAMS, A., EDGE, D., & CALWELL, T., 2016, An Experimental Investigation of Late Medieval Combat with the Couched Lance, *Journal of the Arms and Armour Society*, Vol. XXII.

Битва під Форново (1495) у свідченнях очевидців та візуальній нарації

Перша велике зіткнення Італійських воєн – битва під Форново (6 липня 1495 р.) викликало живий інтерес сучасників і порівняно скоро привернуло увагу теоретиків воєнної справи, причому також з досить віддалених теренів. До нас дійшли мемуари двох учасників битви, що перебували по обидвох боках «лінії фронту» – французького вельможі і дипломата рицарського звання Філіпа де Комміна та венеційського лікаря Алессандро Бенедетті, де вони подають докладний звіт про пережите та побачене на полі бою. Невдовзі по битві в таборі переможців був виготовлений дереворит, котрий є одним із найяскравіших прикладів «історичної баталістики» в західноєвропейському образотворчому мистецтві. До нашого часу дійшов лише один відбиток, що зберігається у Національній галереї мистецтв у Вашингтоні. Основна задача нашої роботи полягає порівнянні свідчення очевидців битви під Форново із візуальною нарацією про неї і таким чином поміркувати про можливість «вірогідного» чи «автентичного» відтворення битвеної акції зображальними засобами.

Ключові слова: битва, Форново, гравюра, Італійські війни.

Володимир Гуцул, канд. іст. наук, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна).

Volodymyr Hutsul, PhD, State higher education institution «Uzhhorod National University» (Uzhhorod, Ukraine)

Received: 03-09-2017

Advance Access Published: December, 2017